

“SÖZDƏ, DANIŞIQDA VƏ DİALOQ NİTQLƏRİNDƏ İMPLİSİT İNKARLIQ, ONUN ÖTÜRÜLMƏ ÜSULLARI VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ (AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)”

Fəridə AĞAKIŞIYEVA*

Xülasə: İnkarlıq dildə təşəkkül tapan anlayışlı düşüncə kateqoriyasıdır. O, dilin bütün səviyyələrində həm eksplisit, həm də gizli implisit formada ifadə oluna bilər. Bu onunla izah oluna bilər ki, inkarlıq kateqoriyasına xas olan imkanlar inkarlığın kompleks ifadə edilməsini mümkün edir (leksik, morfoloji və sintaksik, semantik və prosedik və s.).

İfadə nitqlərinin yaranmasında və dərk edilməsində mühüm rol oynayan .İmplicit məna verbal olaraq ifadə olunmuş danışığın məzmununun və kommunikantların koqnetiv mühitünün stimulyasiya-kontekst-interpretasiya prinsipi ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır.

İmplicit inkarlığı olan konstruksiyaların mənfi mənasının dərk edilməsində (başqa sözlə mənfi implikaturanın önə çıxarılmasında) intonasiya, ümumən kontekst, sözlərin ardıcılığı, habelə ekstralingvistik faktorların: nitq şəraiti, status, yaş, cinsiyyət, mədəniyyət səviyyəsi və kommunikasiya iştirakçılarının qeyri lingvistik təcrübələrinin, yəni koqnetiv mühitin xüsusi rolu vardır. Dialoq danışığı nitqlərində implisitlik səviyyəsi ona görə daha yüksəkdir ki, nitq aktının iştirakçıları eyni şərait və perseptiv-assosiativ baza birləşdirir, burada çox şeyi “sətir arası” demək mümkündür. Müvafiq olaraq, implicit inkarlıq hallarına daha çox məhz dialoqlarda rast gəlinir. Danışıklarda implicit inkarlıq dialoqun cavab replikasında istifadə olunur ki, bu da ifadənin emosiya parlaqlığını daha da gücləndirmək məqsədi güdür. Bu halda iki mənfi cavab ola bilər ki, onlarda da inkarın məzmunu tamamilə fərqlidir: 1) əvvəlki replikada olan informasiyanın inkar edilməsi, yaxud əvvəlki ifadə ilə razılaşmamaq, 2) kommunikasiya prosesində iştirak edən digər iştirakçıların mənfi qiymətləndirmələri. Belə bir fikir də söyləmək olar ki, özünün ekspressivliyinə görə implicit inkarlıq cümlədə həmişə parlaq və nəzərə çarpan olsa da, sözdə olan implisit inkarlıq (semantik mənfi qiymətləndirmə) çox vaxt inkar kimi başa düşülmür. Əgər inkarlığın gizli formada ifadə olunmasında və mətnin dərk edilməsində həlledici rol intonasiya, söz ardıcılığı, ümumən kontekst, ekstralingvistik faktorlara ayrılırsa, sözdə olan implisit inkarlıq birbaşa obyektiv rəliğin müxtəlif dil formasında dərk edilməsi ilə bağlıdır. Nitqlərdə və danışıklarda olan xarakterik implisi inkarlıq halları təhlil edilmiş, müvafiq olaraq misallar gətirilmişdir. Başqa dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümələr məzmununa uyğun olaraq təəffimizdən aparılmışdır.

Açar sözlər: *İmplicit Inkarlıq, İmplicit Məna, Implikatura, Intonasiyalı Frazelogizmlər, Entimema, Koqnetiv Mühit, Söz Ardıcılığı, Leksik Təkrarlar, Kontekst.*

Implicit Negation in Speech, Speech and Dialogue Speech, Its Transmission Methods and Means of Expression (Based on the Materials of the Azerbaijani and Russian Languages)

Abstract: Negation is a category of understanding thought formed in the language. It can be expressed both explicitly and implicitly at all levels of the language. This can be explained by the fact that the possibilities inherent in the category of negation make possible the complex expression of negation (lexical, morphological and syntactic, semantic and procedural, etc.).

Implicit meaning, which plays an important role in the creation and understanding of expressive speech, is created as a result of the interaction of the content of the verbally expressed speech and the cognitive environment of the communicators with the stimulus-context-interpretation principle.

In understanding the negative meaning of constructions with implicit negation (in other words, highlighting negative implicature), intonation, general context, sequence of words, as well as extralinguistic factors: speech conditions, status, age, gender, cultural level, and non-linguistic experiences of communication participants, i.e. cognitive environment, have a special role. The level of implicitness in dialogue speech is higher because the participants of the speech act are united by the same conditions and perceptual-associative base, where many things are "between the lines". It is possible to say. Accordingly, cases of implicit negation are more common in dialogues. In conversations, implicit negation is used in the response replica of the dialogue, which aims to strengthen the emotional brightness of the statement. In this case, there can be two negative answers, in which the content of the denial is completely different: 1) denial of the information contained in the previous reply, or disagreement with the previous statement, 2) negative evaluations of other participants involved in the communication process. It can be said that although the implicit negation is always bright and noticeable in the sentence due to its expressiveness, the implicit negation in the word (semantic negative evaluation) is often not understood as a negation. If the decisive role in expressing negation in a hidden form and understanding the text is divided into intonation, word sequence, general context, extralinguistic factors, then the implicit negation in the word is directly related to the understanding of the objective reality in

* Bakı Avrasiya Universiteti, agakishiyevaf@mail.ru

different language forms. Typical cases of implicit negation in speeches and negotiations were analyzed and examples were given accordingly. Translations from other languages into Azerbaijani were made by us according to the content.

Key words: *Implicit Negation, Implicit Meaning, Implicature, Intonation Phraseology, Enthymeme, Cognitive Environment, Word Sequence, Lexical Repetitions, Context.*

Bir çox linqvistlər və dilçiliklə məşğul olan alimlər öz tədqiqatlarında inkarlığın, o cümlədən də təsdiqliyin dərəcələnmə, çalarlıq imkanlarına geniş yer ayırırlar /1/. Bunun səbəblərini araşdırarkən məlum olur ki, məlum bir fikrin təsdiq və ya inkar olunması faktı aşağıdakı parametrlərə əsaslanır: 1) sıfır (adi-neytral) ifadə imkanı; 2) təsdiq inkar imkanlarının maksimallaşdırılması; 3) minimallaşdırma effekti. Alimlərinin fikirlərinə görə dil faktları sübut edir ki, təsdiqlik və inkarlıq bütün vəziyyətlərdə vahid intensivliyə malik olan fikir və emosiya işarələri kimi yaranmayıb, məntiqi-semantik və kommunikativ-praqmativ münasibətlərin ən müxtəlif çalarlarını əhatə edir. Nisbi qradasiya alimlərin fikrincə yalnız pozitiv və neqativ emosiyaların ifadəsi deyil, geniş mənada məntiqi və emosional - ekspressiv variantlaşma nəzərdə tutur. Professor S.Abdullayev pozitiv və neqativ “işarəli” intensivlik sahələrini daxili asılılıq münasibətlərinə görə ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir edir: inkarlıq effektinin; a) maksimallaşdırılması; b) minimallaşdırılması; təsdiqlik effektinin; c) minimallaşdırılması; ç) maksimallaşdırılması. /1/. Qeyd edilənləri müxtəlif prizmalardan yanaşmaqla bir qədər ətraflı təhlil edək.

I. Əlamətin ümumiləşdirilməsi prizmasından inkarlaşdırma.

Bəs ümumiləşdirmə anlayışı nə ilə bağlıdır? Bütün dillərdə bir universal qanunauyğunluq mövcuddur ki, inkar yönü fikrin maksimallaşdırılması, optimal intensivlik həddində təqdim olunması “ümumiləşdirmə anlayışı ilə bilavasitə bağlıdır. “Ümumiləşdirmə” və “qətilik” semaları ilə inkarlıq semasının üzvi əlaqə və vəhdətdə tez-tez reallaşması da məhz bununla əlaqədardır.

İnkarlıq dilin və düşüncənin qarşılıqlı əlaqələndirməsi ilə bağlı olan kateqoriyadır. Bu səbəbə görə o, məntiq, fəlsəfə, psixologiya, habelə linqvistika kimi elmlər tərəfindən öyrənilir. Bir çox tədqiqatçılar (O.Espersen, T.Qivon, L.R.Xori, S.Abdullayev və s.) inkarlığı dildə özünə ifadə tapan düşüncə kateqoriyası kimi hesab edirlər. İnkarlıq açıq (eksplisit) və gizli (implisit) şəkillərində ifadə oluna bilər. Bu şəkillərdə, yəni eksplisit və implisit şəkillərində inkarlıq dilin bütün səviyyələrində özünə təşəkkül tapır ki, bu da inkarlıq kateqoriyasının özünü ifadə etmək üçün bir çox vasitələrdən (leksik, morfoloji və sintaksik, semantik və s.) istifadə edə bilməsi ilə bağlıdır.

Əksər tədqiqatçılar inkarlıq kateqoriyasını nəzərdən keçirərkən, qeyd edirlər ki, inkar cümlələrin semantikasi bir çox hallarda onların tərkib hissələrinə uyğun gəlmir. Forma cəhətdən təsdiq, yaxud sual olan cümlələr, öz semantikasında implisit inkarlığı ifadə edə bilər. Başqa sözlə, implisit inkarlıq özünü formal-qramatik göstəricilərinin gizli şəkildə ifadə olunması ilə biruzə verir.

Özündə implisit inkarlığı əks etdirən ifadələrin məzmunu, yalnız kommunikanın və kommunikasiya şəraitinin qarşılıqlı münasibətləri, yəni, konkret kommunikasiya aktının biruzə verməsi kimi başa düşülə bilər. Məsələn, özündə entimemanın köməyi ilə inkarlığı əks etdirən, qısa bir dialoqu nəzərdən keçirək. Məntiq elmində entimema elə bir fərziyyəyə deyirlər ki, burada ismarıclardan biri, yaxud çıxarılan nəticə buraxılır. Dildə bir çox hallarda elə vəziyyətə rast gəlinir ki, burada qənaətcilik baxımından danışan şəxs, ümumən bəlli olduğu səbəbdən, kiçik bir ismarıcı buraxır, reseptor isə asanlıqla bu informasiyanı bərpa edir:

- Təcili yardıma zəng vurdunuzmu ?
- Burada telefon kabelini zədələyiblər.

Bu misalda qoyulan suala mənfi cavab var. Təcili yardıma zəng etmək üçün telefon lazımdır (böyük ismarıcı buraxılıb). Burada telefon kabelini zədələyiblər (kiçik ismarıcı).-> Deməli təcili yardım xidmətinə xəbər verilməyib (buraxılmış nəticə).

Bu halda biz inkarlığın implisit formasında ifadə olunmasını qeyd edə bilərik.

İmplicit mənə və implikatura haqqında bəzi fikirləri açıqlayaq. Bütün dillərdə ifadə etmənin mənası eksplisit ifadənin və ifadə olunmayan, lakin nəzərdə tutulan komponentlərinin integrasiyasından ibarətdir. Koqnetiv mühütlə ifadənin dil vahidlərinin qarşılıqlı təsirindən yaranan, ifadə olunmayan, lakin nəzərdə tutulan mənə ifadənin implisit mənası kimi başa düşülür. Beləliklə, ifadə etməyə - mənə yaratmaq üçün koqnetiv mühütdən bilik cəlb edən nitq stimulu kimi baxmaq olar.

Müasir koqnetiv yanaşma ifadə etmənin implisit mənasını, özündə presubpozisiyanı (fon biliklərini), konkret-kontekstual mənanı və implikaturanı cəmləşdirən mürəkkəb, çoxsəviyyəli struktur kimi nəzərdən keçirir. İmplikatura dedikdə ifadə etmədə sözlə bildirməyən, koqnetiv mühütdən əlavə elementlər cəlb edilməklə, başqa sözlə, fon bilikləri cəlb edilməklə mənadan (implikasiyadan) irəli gələn və əldə edilən ifadə etmənin implisit mənası başa düşülür. Yuxarıda gətirilən misalda implikatura olaraq, sözlə açıq ifadə olunmayan çıxarılan məntiqi nəticə qəbul edilir. t gəlinir ki,

İnkarlığın implisit üsulla ifadə edilməsi daha çətin dərk edilir ona görə ki, formal-qramatik əlamətləri özündə əks etdirmir. Əgər eksplisit üsulla ifadə edimiş inkarlığı dərk etməkdə biz heç bir çətinlik çəkmiriksə, implisit üsulla verimiş inkarlıq konstruksiyalarını başa düşmək üçün əsas rollardan biri olaraq intonasiya, ümumən kontekst, sözlərin ardıcılığı (lingvistik faktorlar), habelə ekstralingvistik faktorlar: nitq situasiyası, status, yaş, cinsiyyət, mədəni səviyyə, kommunikasiya iştirakçılarının qeyrilinqvistik təcrübəsi, yəni koqnetiv mühüt kimi faktorlar özlərinə yer tapırlar. Əsas rollardan biri də həqiqətin bu və ya digər hallarına öz münasibətini bildirmək istəyi ilə, nitq sahibinin bildirdiyi fikirlərdir.

Dialogda rast gəlinən implisit inkarlığın ötürülməsi üsulları da, çox maraq doğurur. Odur ki, bu məsələlərin açıqlanması üzərində bir az ətraflı dayanaq.

Dialog mətnin xüsusi növü sayılır, ona görə ki, burada “lazımı məzmun” nitq parçalarının açıq sözlə ifadə olunan və fərz edilən məzmunlarının cəmləşdirilməsindən yaranır. Fikir, ifadə edənin təcrübəsinə, jest və mimika nəzərə alınmaqla söhbətin şərait elementlərinə, habelə dil kontekstinə söykənərək formalaşır. Bu imkan verir ki, danışana kifayət qədər aydın olduğu üçün, bir-çox şeylər deyilməsin [7]. Dialog danışığ nitqlərində cümlələrin implisitlik səviyyələri nitq parçalarını ifadə edən iştirakçılarının eyni situasiyada olduğu və pertseptiv-assotsiativ bazalarının birləşdirildiyi hallarda daha yüksək olur; bu hallarda çox şeyləri “sətir araları”nda demək mümkündür.

Praktika göstərir ki, dialogda sual və cavab replikalarında asimmetriyaya mövcuddur ki, bu da öz növbəsində gizli mənanın mövcudluğuna bir işarədir. Çox vaxt, inkarlığa məhz cavab replikalarında rast gəlinir. Bu zaman mənfi semantika mənfi mənanın ən müxtəlif əlavə çalarları ilə müşahidə oluna bilər (ironiya, lağa qoymaq, təcüb etmək, təsüf etmək, tərəddüd etmək, qəti razılaşmamaq, isteza və s.).

Məlumdur ki, implisit inkarlığa sözdən başlayaraq dilin bütün səviyyələrində rast gəlinə bilər. Bu məqalədə implisit inkarlığa dair məsələlərə toxunarkən, biz yalnız dialogdakı ifadələri nəzərdən keçiririk. Dialogun ən sadə halı sual-cavab strukturudur ki, bu zaman məhz implisitliyi ifadə edən elementlərin bir-qoxu kommunikantlar tərəfindən “sətir aralarında” saxlanılır. Aşağıda gətirdiyimiz misallarda biz cavab replikalarında implisit inkarlığı özündə əks etdirən aşağıdakı halları qabartmışıq:

1. Ən ümumi hal. Dialogun cavab replikasında əvvəlki replikada qeyd edilmiş faktın implisit formada inkar edilməsini təsdiq edən ifadənin mövcud olması. Yəni implikasiya mexanizminin köməyi, fon biliklərinin, kontekst və situasiyanın cəlb edilməsi ilə konkret-kontekstual mənaya və replikanın implikaturasına nail olunur. Misallara baxaq:

- O mənə dedi ki, siz onun bacısısınız.
- Onun bacısı ya anadan olmayıb, yaxud da Ayın səthindədir...

Göründüyü kimi, özündə ironiyanı əks etdirən cavab replikasında qeyd edilən bacının mövcud olmamasına dair nəticə etibarlı ilə məntiqi implikatura çıxarılır.

2. Tarazlı sözbirləşmələrindən istifadə edilməsi. Əgər birinci halda ifadə ixtiyarı olmuşdursa, ikinci halda mənfəi cavab tədqiqatçılar tərəfindən intonasiyalı frazeoloqizm adlandırılan, xüsusi olaraq intonasiya ilə rəsmiləşdirilmiş tarazlı sözbirləşmələri vasitəsilə əldə edilir. Bircə bu çatmırdı! Sən nədən danışsən. Güldürmə məni. Məni hirsəndirmə. Başımı xarab etmə və s. Belə sözlər, xüsusi ilə emosional təsirlə zəngin olan, dialoq danışq nitqləri üçün xarakterikdir. İntonasiyalı frazeoloqizmə dair misal:

-Xala mən heç xuliqana bənzəyirəm?

-Sən nə danışsən oğlum. Sənin özünün yarışıqlı görkəmin var, əynindəki libasında bahalıdır.

3. Sual cavab formal olaraq sual cümləsinə aid olsa da, implisid şəkildə etirazı və inkarlığı özündə əks etdirir.(Bu hal qismən də olsa ikinci halla kəşşir, çünki intonasiyalı frazeoloqizmlər sual formasında ola bilər).

Məsələn, replika-suallara kim sözü ilə başlayan cavablar implisit olaraq özündə əvvəlki təsdiqi inkar , yaxud onu təkzib edə bilər:

- Vəqif sən nəyə görə həmişə əl-qolunu işə salırsən?

- Kim deyir ki, mən əl-qolumu işə salıram (axırıncı replikanın mənası: Mən əl-qol atmıram)

Inkarlığı və narazılığı həmçinin nədir sözü ilə başlayan cavab replikaları da daşıya bilər:

- Bu yəqin ona görə baş verib ki,o, özünü günahkar bilib.

- Axı onun günahı nədir? (>Onun günahı yoxdur)

Hardan və harada sözü ilə başlayan sual replikaları da, özlərində inkarlıq ideyasını daşıya bilərlər:

- Birdən -birə o niyə rəhmətə getdi?

- Mən hardan bilim?(> Mən bilmirəm)

Qeyd etmək lazımdır ki,bir çox hallarda belə sual replikaları(məs. Mən hardan bilim?) dildə tipik və tarazlaşdırılmış frazalar kimi möhkəmlənərək intonasiyalı fraziologizm sıralarına daxil ola bilərlər.

4. Aşağıda, daha çox maraq doğuran və formal olaraq qoyulan suala müsbət cavabı kimi qəbul olunduğu halda, kontekst və intonasiya vasitəsilə inkar kimi qəbul olunan ifadələri nəzərdən keçirək.

Dialoq ifadələrində intonasiya və məntiqi vurğular, burada inkarlığın üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. İntonasiya qeyri inkarlığı olan strukturlara mənfəi mənə verməkdə xüsusi qabiliyyətə malikdir. Məntiqi vurğu isə, digər faktorlarla əlaqəyə girərək, ifadələrin implisit strukturlu olmasının başa düşülməsində yardımçı olur. Misalə baxaq (misal tatar ədəbiyyatından götürülüb//7):

- Səhər-səhər inəyi sürüyə qatmağa apararkən, qonşum Kafiya mənə bildirdi ki, Bakir sizin darvazanı daş atəşinə tutub. Bu həqiqətənmi belə olub bacım?

- Vasilə gülümsəyərək cavab verdi ki, doğrudur apa. Bəyəm siz görmədiniz ki, darvaza əyilib,hasar uçub, pəncərələrin hamısı isə sındırılıb...

Bu halda kontekst (gülümsəyərək) və müvafiq intonasiya düzgün implikaturanı aşkar etməyə kömək edirlər.

Bir-çox hallarda bədii ədəbiyyatda və folklyorda təsdiq cümlələrində mənə baxımından özünə yer tapan implisit inkarlıq yumor effekti yaratmaq üçün istifadə edilir. Bir anekdotda deyidiyi kimi (misal //7/ məqalədən götürülmüş, rus dilindən tərcüməsi bizimdir):

- Bir kupədə ingilis, rus və tərcüməçi yol gedir.

İngilis: Mənim şap-şapım yoxa çıxıb. Ondan soruş gör o götürməyib ki.

Tərcüməçi: İngilisin şap-şapı itib. Madam, siz təsadüfən onu götürməmisiniz?

Rus: Mənə çox lazım idi !

Tərcüməçi: O deyir ki, onlar ona çox lazımdır.

İngilis: Goy onda onların dəyərini ödəsin

Tərcüməçi: Siz şap-şaplara görə pul ödəməlisiniz.

Rus: Salamla olsun mən sizin xalanızam!

Tərcüməçi: O deyir ki, Sizin qohumunuzdu.

İngilis: Goy heç olmasa yarısını ödəsin.

Rus: O məndən qıtıgotu(rusca-xren) alacaq!

Tərcüməçi: O ödənişə razıdı, lakin pul əvəzinə tərəvəzlə.

Biz burada mənfi semantika və müfəfiq intonasiya vasitəsi ilə cilalanmış frazeoloji ifadələrin şahidi oluruq ki, bu ifadələr dil daşıyıcısına aydın olsa da, xaricilərə qətiyyəən, bəzi hallarda hətta tərcüməçiye aydın deyildir. Blə informativ fraziologiyalar, emosional boya ilə boyadılmış inkarlığı ifadə edərək, danışq nitqinin emotiv hahidi adlandırılır, və özündə frazioloji etdirməklə yanaşı, ifadənin ümumi mənasının yaranmasında intonasiya komponentinin həlledici rolunun olmasını xarakterizə edir /7/.

İnformativ frazeologizmlər daimi (qapalı) sintaksik və açıq strukturlara malik ola, yaxud bir semantik qrupdan digərinə keçid ala bilərlər.

5. İnkarlığın ötürülməsi üsullarından biri də,şerti ifadələrdir ki, onlar özlərində danışq anına mümkün olmayan hərəkətin və yaxud nəyinsə daşıyıcıları olurlar. Məsələn:

- Mən dedim-bax götürüb uşaq dünyaya gətirəcəm.

-Əgər sən hamilə qalsan,allaha and osun ki,mən öz sağ əlimin kəsilməsinə razılıq verəcəm. Xa-xa-xa !

Sonuncu ifadədən birinci ifadədə qeyd edilən hər hansı bir halın qeyri-mümkünlüyü, yaxud onun az ehtimala malik olduğuna dair implikatura çıxarmaq olar.

6. Dialoqlarda yuxarıda qeyd edimiş halların bir replika daxilində kombinasiyalarına da rast gəlinir.

- Mən səndən bir qutu konfet almışdım. Deyəsən ötən il. Yadındadırmı?

- Dayı can mənı güldürmə. Mən hər gün yüzlərlə əllər və sifətlər görürəm, mən onları hardan yadda saxlayım?

Gətirilən misalda biz güldürmə intonasiya fraziologiyasından istifadə olunduğunun şahidi oluruq ki, bu da özündə tipik sual konstruksiyaya malik olan, inkarlığı və narazılığı özündə əks etdirən hardan sözündən istifadə edilməklə həyata keçirilir.

Bir qədər böyük əhəmiyyət kəsb edən rus və azərbaycan dillərində gizli inkar məsələləri üzərində dayanacaq.Azərbaycan dilində rus dilində olduğu kimi gizli inkaretmə iki üsulla həyata keçirilə bilər: birinci halda o, bəzən formal müsbət məna daşıyan söz formasının semantikasında öz əksini tapır (məsələn : rus:« отсуствие»-azərb:“yoxluq”; rus: «лишенность»-azərb: “məhrum olmaq”; rus: «вдовец» -“dul”; rus: «слепец»-azərb: “kor” və s. İkinci halda isə bütöv bir sintaksik konstruksiyanın hüdudlarına daxil olur.Məsələn: rus: « Разве бывает снег летом?!»-azərb: “ Bəyəm yayda qar olur ?!”; rus: «Где ему быть капитаном»!- azərb:“ Onda o qabiliyyət hardadır ki, kapitan olsun”!. Gətirilmiş bu misalların hamısında mənfi mənanı dərk etmək üçün nə əlavə morfemaların,sözlərin yaxud formaların daxil, nədə ki, əlavə transformasiyalara ehtiyac yoxdur. Bir qayda olaraq,hətta sintaksik qrup çərçivəsində, inkarlığın implisit formada ifadə ilunduğu hallarda belə, orada heç nə buraxılmır və ixtisar edilmir. Məsələn (aşağıda rus dilində gətirilmiş misallar /6/ əsərindən götürülmüş, tərəfimizdən məzmunu uyğun olaraq azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir):

Rus: Антрыгина: Я! Никогда! Что бы я когда-нибудь поверила мужчине! Да если он все клятвы произнесет, и тогда не поверю. Я в монастырь пойду.

Маша: Что вы судариня! Как это можно! (А.Н.Островский, Свои собаки грызутся,чужая не приставай).

Azərbaycan dilinə tərcümə (Tərcümə məzmununa uyğun olaraq biz tərəfindən aparılıb) Antriqına: Mən? Heç vaxt. Birdə mən nə vaxtsa kişiyə inanım! O həтта bütün andiçmələri sadalasa belə, onda da inanmaram. Mən monastıra gedəcəm.

Maşa: Siz nə danışırırsınız xanım! Bu necə mümkündür!

Sözün mənasında və cümlədə təşəkkül tapan gizli inkarlıq bir tərtibli hadisələr olsalarda, özlərinin semantik təbiyətlərinə görə kəskin fərqlənirlər. Əgər sözdə olan implisit inkarlıq nitq situasiyasından, intonasiyadan və digər şərtlərdən asılı olmayaraq bütövlükdə sözün mənasında mövcud olursa, sintaksik strukturda onun mənası bir sıra həm linqvistik, həm də qeyri linqvistik faktorların təsiri ilə yaranır.

Özündə gizli inkarlığı əks etdirən, daha doğrusu, sözün semantikasındakı mövcud olan, sözlər rus dilində bir o qədər də çox deyil. Əsasən bu sözlər hər hansı bir məhrumiyyətin, qeyri mövcudluğun, hər hansı bir əlamətə malik olmamanın, yaxud razı olmamanın ifadəçisi olurlar. Bir sözlə, bunlar özündə “inkar etmək”, “məhrum olmaq”, “kor”, “ölü”, “etiraz etmək” və buna bənzər mənanın daşıyıcıları olan leksik vahidlərdir. Alimlər arasında bu günə qədər sözün semantikasındakı implisit inkarlığın mövcudluğunu dəqiq müəyyən edən kriterialara dair vahid bir mövqe yoxdur. Məsələn, A.T. Krivonosov implisit inkarlığa inkadici antonimləri aid edir: «ему было холодно» = «ему не было жарко» (azərb: “o üşüyürdü” = “ona isti deyildi”); «он был голоден» = «он не был сыт» (azərb: “o ac idi” = “o tox deyildi”)/1985, 62/. V.N. Bondarenko ən çox yayılmış və implisit inkarlığı ifadə edən leksik ifadələri olaraq rus sözləri “нет” və “нельзя” sözlərini qeyd edir. Cümlədə bu sözlərin mövcud olması artıq onların mənfi semantikasının olduğunu əks etdirdiyinə görə, bu predaktivləri inkarlığın formal ifadə vasitələri kimi qəbul etmək daha düzgün olardı.

Mövzüyə aid /6/ əsərdə rus dilinə aid aparılmış təhlili nəzərdən keçirək. Tədqiqatçılar Y. Kazımyanets və Dalya Eyqirdene bu əsərdə sözün semantikasındakı implisit inkarlığın mövcud olması üçün aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsinin vacib olduğunu qeyd edirlər:

1) İnkarlığın dil kateqoriyasına xas olmasını əks etdirən amillərlə, sözün semantikasının mütləq şəkildə kəşifməsi;

2) Nəzərdən keçirilən sözün izahı formal inkarlıq vasitələrindən istifadəni tələb edir;

3) Başqa dillərə tərcümədə ya “лишаться”(azərb: “məhrum olmaq”, “лишенный чего-либо”(azərb: “nədənsə məhrum olmuş) və buna bənzər sözlərdən, yaxud implisit inkarlığı şübhə doğurmayan leksik vahidlərin, yəni “перестать”, (azərbaycanca mənası: nəyisə etməkdən vaz keçmək) “прекратить”(azərbaycanca mənası: nəyisə etməyi dayandırmaq)+infinitiv sözlərinin birləşməsindən istifadə edilməsi.

Məsələn, слепой (kor), отсутствие (yoxluq), утратить (itirmək) cözlərini nəzərdən keçirək. Rus dilində слепой («необладание признаком зрячести») sözünün ümumi mənası “görmə qabiliyyətinin itirməsi”dir, yəni onun məzmunu birinci şərtə cavab verir; отсутствие sözünün semantikasi da özündə “неналичие»(mövcud olmamaq) семасыны daşıyaraq, bu şərtə cavab verir; утратить feilinin rusca mənası (“неимение в данный момент чего-то, что было раньше” (əvvəllər mövcud olmuş nəinsə hazırda olmaması), yəni bu sözlərdə semantikaları öyrəndiyimiz kateqoriyanın məna çoxluğu ilə kəşifirlər. Deməli bu sözlər həmçinin ikinci şərtə də əməl edirlər.

Həmin sözlərin azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi zamanı “məhrum olmaq”, “itirmək”, “olmamaq” kimi sözlər meydana gəlir ki, bu da üçüncü şərtə əməl etmək deməkdir. Deməli, слепой, отсутствие, утратить sözləri qoyulan bütün şərtlərə cavab verdikləri üçün, öz semantikalarında implisit inkarlığı əks etdirən leksemalar kimi qəbul edilə bilərlər. Gizli inkarlıq həmçinin bu rus sözlərinin mənalarında da mövcuddur: голый (çılpaq), нагой (lüt), мертвый (ölü), (по-)терять (itirmək), исчезать (yoxa çıxmaq), холостой (subay) və s.

Sözün semantikasında mövcud olan implisit inkarlığın müxtəlif qramatik vahidləri ilə formal ifadə olunmuş eyni tərtibli hadisə olduğunu isbat etmək üçün, nəzərdən keçirilən sözlərin ikili inkarlıq yaratmaq qabiliyyətlərinin olmasıdır, yəni bu sözlər elə bir konstruksiya yarada bilirlər ki, burada iki mənfi elementlər biri-biri ilə toqquşaraq müsbət məna yarada bilirlər. Məsələn: Князь Лыков не противоречил: это было напрасно (А.С.Пушкин, Арап Петра Великого.)= (“он согласился, промолчал” {azərb:Knyaz lıkov zidiyyət yaratmırdı: bunun mənası yox idi}; Я не слепой =”я хорошо вижу”{azərb:Mən kar deyiləm=mən yaxşı görürəm}. Tədqiqatçıların // fikrincə ikili inkarlığı özündə əks etdirən sözbirləşmələrinin yaranmasında iştirak etmə qabiliyyətinin olması, sözdə implisit inkarlığın olmasının dördüncü əlavə şərti kimi də qəbul edilə bilər.

Gördüyümüz kimi, öz mənasında implisit inkarlığı daşıyan sözlər, çox vaxt dildə inkaretmə kimi dərk edilmir və yalnız xüsusi analiz aparmaqla onların mənfi semantikasını etmək olar. Ləqəbi, cümlə səviyyəsində tam başqa mənzərə ilə rastlaşırıq.

Sözdə olan implisit inkarlıqdan fərqli olaraq, cümlədə özünə yer tapan gizli inkarlıq, canlı danışq nitqi üçün xarakterikdir. Bu nəticəyə bədii ədəbiyyatın mətnlərinin araşdırılması ilə gəlmək olar. Belə ki, cümlədə olan inkarlıq özünü formal olaraq biruzə verir, implisit inkarlığı olan sinaksik strukturlara isə dialoqlarda rast gəlinir. Dram əsərlərində cümlə səviyyəsində implisit inkarlığa tez-tez rast gəlmək olar. Bu cür özünü biruzə verən inkarlıq, həmişə yüksək dərəcəli ekspresiya və emosionalılıqla fərqlənir ki, bu da tam və kateqorik olaraq qəbul edilməklə yanaşı, ekspressiv-emosionalılıqla boyanmış təcüblənmənin, etibarsızlığın, qıcıqlanmanın və təəsüflüyün ikinci dərəcəli mənası kimi, dolayısı ilə pərvazlanır. Məsələn: Azərbaycanın xalq şairi S.Vurğunun “Vaqif” dramında Xuramanın xəyanəti ilə əlaqədar oğul- Əli bəylə ata-Vaqifin dialoq nitqlərini nəzərdən keçirək.

Əli bəy

Ata, qoy öldürüm bu mürvətsiz

Vaqif

Əli bəy, alçalda cinayət bizi,

Bir bax əllərinə yaraşarmı qan?

Oğlum, yaşatmağa yaranmış insan.

Bu dialoq nitqində yüksək ekspresiya, emosionallıq, etibarsızlıq, təsüflük kimi amillər göz önündədir. Gizli (implisit) inkarlıq isə ikinci dərəcəli məna kimi, dolayısı ilə meydana gəlir. Belə ki, böyük şairimiz insanın öldürmək üçün deyil, yaşatmaq üçün yarandığını evladına izah edir (=Xuramanı öldürmək olmaz) və Xuramanın onun tərəfindən öldürülməsini inkar edir.

Güzgüləri

Хлестаков: Да к чему же говорить? Я и без того их мало знаю.(= «не надо говорить, незачем говорить»). (Н.В.Гоголь, Ревизор.)

Azərb: Mariya Antonovna: Deyin görüm axı siz mənə hansı şeyi yazacaqsınız?

Xlestakov: Deməyin mənası nədir? Mən onsuzda az şeyir bilirəm. (=”danışmaq lazım deyil, əbəsdir”).

Rus:(2) – Он прекрасно поет, лучше меня.

- Куда ему до тебя! (разг.)(= «нет, ты не прав»).

Azərb: O, çox yaxşı nəğmə oxuyur, məndən yaxşı.

Onun sənə çatmasına çox var! (=”yox, sən haqlı deyilsən”).

Bütöv cümlə səviyyəsində implisit inkarlığın ifadə vasitələri aşağıdakı faktorlardan ibarətdir.

1. İntonasiya, məsələn :

Rus dilində: Кочкарев: Ну полно: сышу тебе другое зеркало.

Подколесин; Да, сыщешь. Знаю я эти другие зеркала(= «не сыщешь,я тебе не верю») (Н.В.Гоголь. Женитьба.)

Любовь Андреевна(испуганно): Нет, не уходите, останьтсь голубчик. Прошу вас. Может быть, надумаем что-нибудь!

Лопухин: О чем тут думать! (=”не о чем думать”) (А.П.Чехов,Вишневый сад.).

Azərbaycan dilində:Koçkaryov: Yaxşı bəsdır.Sənə başqa güzgü taparam.

Podkolesin: Hə...,taparsan. Mən bilirəm o başqa güzgülər nədir...(=tapmayacaqsan, mən sənə inanmıram).

Lyubov Andreyevna (qorxulu vəziyyətdə): Yox, getməyin, qalın əzizim.Bəlkə nə isə fikirləşə bildik!твой заплатить мне.

Loraxin: Burada nə fikirləşmək olar!(=heç nə fikirləşmək olmaz).

Aydınır ki, yuxarıdakı misallarda Hə...taparsan... və Burada nə fikirləşmək olar frazalarını adi neytral intonasiya ilə ifadə etsək,onlar mövcud olan kontekstdə əvvəlki replika ilə razı olmanı, təsdiqi, yaxud sadəcə olaraq sualı ifadə etmiş olacaqlar.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə // gizli inkarlığı əks etdirən intonasiya, sözdə vurğulanan və mənasına görə əsas inkarlığın daşıyıcısı olan hecanın, artan tonla və daha uzun müddətə səslənilməsi ilə xarakterizə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki,ekspressiv ironiya ilə vurğulanan inkarlıq, ümumən müvafiq intonasiya ilə səsləndirilən hər bir cümlənin arxasında gizlənə bilər. Məsələn:

Rus dilində : Ихарев: Ведь ты знаешь, что теперь должен весь долг твой заплатить мне.

Глов: Какой черт долг! Получишь ты долг! (=”никакого долга нет! Ты не получишь никакого долга”) (Н.В.Гоголь,Игроки)

Azərbaycan dilində: İxarev:Yəqin indi sən bilirsən ki,bütün öz borcunu mənə ödəməlisən!

Qlov: Axmaq, hansı borc! Alarsan sən borcunu! (=”heç bir borc yoxdur! Sən heç bir borc almayacaqsan”).

Aydın məsələdir ki, Alarsan sən borcunu frazasını müvafiq intonasiya ilə səsləndirmədikdə , o mövcud kontekstdə nəzərdə tutulan mənanın əksini verir.

2. Söz Yardıçılığı

Bəzi dillərdə Implisit inkarlığı olan cümlələr, korrelyasiyaya məruz qalan təsdiq sintaksik strukturları ilə müqayisədə başqa söz ardıcılığına malik olur.Burada, bir qayada olaraq, cümlənin müəyyən yerində özünə yer tapan və mütləq qaydada leksik elementləri olan sintaksik strukturlarına rast gəlinir. Məsələn, rus dilində: «хочется тебе/ охота тебе идти на рынок в дождь! (=не ходи на рынок в дождь, погода плохая)- Тебе хочется идти на рынок) . Azərbaycan dilinə məzmunə görə tərcümədə bu belə ifadə olunur: “ Bu yağışda sən bazara getmək istəyirsən/meylin var! = (hava pisdır, bazara getmə) – Bazara getmək istəyin var (=sən bazara getmək istəyirsən). Göründüyü kimi,rus dilində “хочется” və “тебе” sözlərinin ardıcılığını dəyişdikdə cümlə təsdiqi mənadan implisit inkarlıq mənasına gətirilir.

3. Leksik təkrarlar.

Leksik təkrar danışanın eşitdiyinə reaksiyasının ekspressiv çalarlığını əks etdirir. Məsələn(misallar/8/əsərindən götürülmüşdür):

-Bu dərmanı içdikdən sonra bəlkə rahat yatasan.

- Yatmaq? Mən...(=Yata biləcəyimi düşünmürəm).

Göründüyü kimi , eksplisit inkarlıqla müqayisədə implisit inkarlıq vasitəli, gizli yolla ifadə olunsada bu tip implisit inkar indikakatorların köməyi ilə daha rəngarəng ifadə variantlığı , məntiqi və emosional-ekspressiv çalarlıqlar meydana çıxır.

4. Mətn daxilində müqayisə.

- Mən sənənin atanın nökrüyəm?(= Atanın nökrə yoxdur) .

Bu tip sul cümlə strukturlarının ifadə etdikləri mənalara onların hərfi mənalarından çox fərqli olub nisbətən frazeoloji xarakterə malikdir.

-Mən hardan bilim?(=Mən bilmirəm).

5. Kontekst.

Kontekst latın sözüdür, mənası isə möhkəm əlaqə deməkdir. Yəni, kontekst mətnin (ona daxil olan ayrıca söz və ya ifadənin mənasını müəyyən etmək üçün) mənacə bitmiş hissəsidir. Yalnız kontekstə və cümlə tərkibinə görə biz burada implisit inkarlığın olub-olmamağı haqqında fikir yürüdə bilərik. Məsələn rus dilində: *Такую, как моя собака, по всему свету поискать...* (azərb: Mənim bu itim kimi iti bütün dünyanı axtarasan...). Yalnız kontekstə və cümlə tərkibinə görə müəyyən edirik ki, burada implisit olaraq təsdiq edilir ki, "heç kimdə belə it yoxdur= belə bir iti heç yerdə tapmaq mümkün deyildir (rus: "такой собаки нет ни у кого = такой собаки не найти нигде"). İmplicit inkarlığı olan frazanın dərk edilməsində, biz sual cümlələrinə müraciət etdikdə, kontekst xüsusi rol oynayır. Məsələn: Rus dilində: *Городничий: Потом, если пожелаете посетить острог и городские тюрьмы – рассмотрите как живут наши преступники. Хлестаков: Да зачем же тюрьмы? Уж лучше посмотрим богоугодные заведения. (Н.В.Гоголь, Ревизор).* (azərb: Şəhər valisi: Sonradan, istəsəniz, bizim zindanlara və cəzaçəkmə yerlərinə baş çəkib, cinayətkarların necə saxlandılarının şahidi ola bilərsiniz. Xlestakov: Niyə cəzaçəkmə yerlərinə? Yaxşı olarkı biz allaha xoş gələn yerlərə baş çəkək.

Danışıqlarda implisit inkarlıq dialoqun cavab replikasında istifadə olunur ki, bu da ifadənin emosiya parlaqlığını daha da gücləndirmək məqsədi güdür. Bu halda iki mənfi cavab ola bilər ki, onlarda da inkarın məzmunu tamamilə fərqlidir: 1) əvvəlki replikada olan informasiyanın inkar edilməsi, yaxud əvvəlki ifadə ilə razılaşmamaq, 2) kommunikasiya prosesində iştirak edən digər iştirakçıların mənfi qiymətləndirmələri. Məsələn, birinci hala dair Səməd Vurğunun Fərhad və Şirin əsərində Fərhadın kim tərəfindən sevilməli olduğuna dair Fitnə ilə Şirinin dialoqunu nəzərdən keçirək.

Fitnə

Nolar, günah olar biz də sevəndə?

Qaş məndə, göz məndə, buxaq da məndə,

Dünya dağılmaz ki, biz də sevəndə.

Şirin

Axı, Fitnə bacı çox qarasan sən,

Qaralar keçərmə onun qəlbindən? (=onun qəlbində sənə yer yoxdur).

Bu dialoqda, Şirin ondan qabaq Fitnənin səsləndirdiyi informasiyanı inkar edərək onunla razılaşmır. İmplicit inkarlıq isə ondan ibarət olur ki, Fitnə qara olduğu üçün Fərhadın qəlbində ona yer yoxdur.

İkinci hala dair misal: Rus: Осип: Уезжайте отсюда. Ей богу, уже пора.

Хлестаков: Вот вздор. Зачем?

(Н.В.Гоголь, Ревизор.)

Azərb: Osip: Gedin burdan. Vallah artıq vaxtdır.

Xlestakov: Niyə? Bu nə cəfəngiyatdır.

Bu misaldan göründüyü kimi kommunikasiya prosesində iştirak edən digər iştirakçı Xlestakov ondan əvvəl Osip tərəfindən səsləndirilən fikri mənfi qiymətləndirərək "cəfəngiyət" adlandırır ki, bununla da cavab replikada implisit inkarlıq ifadə olunur.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq belə bir fikir söyləmək olar ki, özünün ekspressivliyinə görə implisit inkarlıq cümlədə həmişə parlaq və nəzərə çarpan olsa da, sözdə olan implisit inkarlıq (semantik mənfi qiymətləndirmə) çox vaxt inkar kimi başa düşülmür. Əgər inkarlığın gizli formada ifadə olunmasında və mətnin dərk edilməsində həlledici rol intonasiya, söz ardıcılığı, ümumən kontekst, ekstralingvistik faktorlara ayrılırsa, sözdə olan implisit inkarlıq birbaşa obyektiv rəliğin müxtəlif dil formasında dərk edilməsi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

Бондаренко В.Н.-Отрицание как логико-грамматическая категория-М.,: Наука, 1983 г.

2) Булах Н.А.- К вопросу о выражения грамматической категории отрицания в индокитайских языках. Ученые записки Ярославского педагогического института , выпуск 30. Ярославль 1957 г.

3)Кривоносов А.Т.- Способы выражения отрицания в немецкой диалогической речи. -Иностранные языки в школе, 1983 г. №5.

4) Абдуллаев С.А.- Немецкий аффирмативный контекст. Баку-2004 г,Изд. XXI – YNE.

5) S.Ə.Abdullayev-Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası.Bakı 1997-ci il."Maarif " nəşriyyatı.

6)Елена Казимянец, Далья Эйгирдене-К вопросу об имплицитном отрицании в языке и речи. Вильнюсский педагогический институт.1999г.[https://www. zurnalai.vu.lt](https://www.zurnalai.vu.lt) PDF.

7)Ф.Б.Ситдикова,Д.Р.Сафина,О.К,Мельникова-Имплицитное отрицание и способы его передачи в высказываниях диалога (на материале татарского языка). Вестник Вятского государственного университета.2016 г.[https:// cyberleninka.ru](https://cyberleninka.ru)

8)Venera Suleymanova-Kontekstual-situativ inkarlıq vasitələri.İmplitit inkar və onun başlıca reallaşdırıcıları. Bakı 2002-ci il.<https://www.researchgate.net/>

9)Е.М.Люльчева-Имплицитные способы выражения отрицания // Вестник ИГЛУ.2013 г.// <https://cyberleninka.ru/>.

10)Səməd Vurgun: Vəqif dramı. Bakı 1987-ci il. "Elm nəşriyyatı".

11)Səməd Vurgun: Fərhad və Şirin dramı. Bakı 1987-ci il. "Elm nəşriyyatı"